

---

УДК 811.161.2.282.82-1Шев

Уляна Штанденко

Інститут української мови НАН України, м. Київ

## **СТАНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ЛІТЕРАТУРНИХ МОВ**

---

Сьогодні у період творення новітньої історії України, мовознавці дедалі частіше апелюють до твердження, що основним засобом національної ідентифікації народу є його мова. У цьому руслі, переосмислюючи традиційні дослідження, які у радянський час мали ідеологічне забарвлення, здійснено аналіз взаємодоповнення і взаємопоборення двох дискурсивних практик творення слов'янських літературних мов. Окресливши вплив художнього тексту на соціальну престижність літературної мови, А. Пономаренко у статті «Лінгвофеномен фундатора національної літературної мови: естетико-соціальні проєкції» [4] по-новому порівнює світоглядні виміри реформаторів національних літературних мов — Тараса Шевченка та Олександра Пушкіна.

Вказуючи на спільні та відмінні риси творчих практик та художніх модусів фундаторів літературних мов, авторка на вдало підібраному ілюстративному матеріалі доводить, чому долю української літературної мови визначив мовосвіт Т. Шевченка, а долю російської літературної мови — мовосвіт О. Пушкіна.

Проте, появу реформаторів національної літературної мови Т. Шевченка та О. Пушкіна треба розглядати не тільки у зіставленні їхньої творчості, а й у контексті історико-культурних подій першої половини ХІХ ст., які й посприяли появі інтелектуального середовища того часу. Т. Шевченка та О. Пушкіна неможливо уявити поза твор-

© У. М. ШТАНДЕНКО, 2016

чим доробком письменників, істориків та фольклористів тієї доби, проте великий мовний стрибок відбувся цілковито стараннями однієї особи.

Проблема розвитку будь-якої національної літературної мови є не так лінгвістичною, як історико-культурною. Насправді лінгвістика може дати відповідь на питання *як*, у якій формі відбувалося формування мови, її еволюція, що залишилося стабільним, а що змінилося, але не в змозі пояснити, чому в рівних мовних, але в нерівних історичних умовах розвиток мов здійснювався різними шляхами. На питання, чому так відбувається, дає відповідь історія культури, історія суспільної думки і суспільного лінгвістичного «смаку» [6: 3].

Становлення національних літературних мов, української та російської, та формування їхніх літературних норм відбувалося своїми шляхами. Тому і не дивно, що А. Пономаренко у своїй статті більше зупиняється на розходженнях в аспектах мовної діяльності Т. Шевченка та О. Пушкіна, ніж на спільних характеристиках, намагаючись докладно здійснити їхній порівняльний аналіз. Адже ці дві мовні системи (українська і російська) розвивалися переважно відмінними шляхами: російська за своїм принципом, українська — за своїм.

Загальновідомо, що основною властивістю російської мови є її закорінення в церковнослов'янській традиції. Українська мова характеризується впливом народнорозмовної основи. Наприклад, для Росії, де панувала церковнослов'янська традиція, було поширеним явищем, коли за старими моделями творилася значна кількість нових церковнослов'янських слів і зворотів, які згодом сприймалися уже як загальнолітературні [6: 13].

Зв'язок російської літературної мови з діалектною базою був слабким, а роль народно-поетичного (чи точніше сказати міського койне) в її формуванні була мінімальною.

Як стверджує М.І. Толстой, російська мова не мала локальних типів-варіантів літературної мови, подібно до того, як мала їх українська мова в ХІХ ст. [6: 30]. Для українців основою літературної мови слугував середньонадніпряньський діалект, хоча в ХІХ ст. роль західних «галицьких» говорів була значною і могла скластися ситуація контамінації двох діалектних основ чи навіть двох варіантів української національної мови.

Отже, українська мова не спирається на якийсь один стандарт, а самотійно викристалізовується із поліфункційного мовного середовища.

Щодо історії розвитку російської мови влучно висловився М.С. Трубецкой, зазначаючи, що російська літературна мова з'явилася внаслідок щеплення старої культурної рослини — церковнослов'янської мови — з «дичкою» розмовної мови панівних класів Росії [7: 69]. Отже, якщо російська мова має характер спадкоємництва, то українська літературна мова — вплив живого розмовного мовлення.

Народнорозмовна основа творчості Т. Шевченка незаперечна. У ній органічно злилися пісенний фольклор і усна оповідь, доповнені всім

тим, що збереглося від давніх періодів розвитку української мови. Однією з обов'язкових умов розширення функцій народнорозмовної мови є те, що Т. Шевченко вивів її за рамки побутового вживання, розширив її інформативні функції, перетворив мову на універсальний засіб самовираження народу.

Мовний образ Шевченкової батьківщини, на думку М. Мозера, сформувала група говорів, що виникли внаслідок змішування, спричиненого переселенням із давніх осіlostей східної частини північного та південно-західного наріч [3: 56]. Мовний аналіз творів Т. Шевченка засвідчує, що він свідомо уникав обмеження рідною говіркою, на що безсумнівно вплинула мова фольклору. Тут варто сказати про так зване пісенне койне, яке було не тільки центральноукраїнським. Адже багато поїздивши і походивши по Україні, Т. Шевченко прислухався до усної народної творчості у Києві, в Полтаві, на Слобожанщині, на Поліссі, на Поділлі. Побував і в Катеринославі, і на острові Хортиця. Скрізь чув і записував ту саму мову, й відтворював її у своїх поезіях, по можливості не вдаючись до вузькомісцевих слів і форм (зазвичай із кількох фонетичних варіантів слова або з кількох однозначних морфологічних форм Шевченко вибирав не лише ті, які чув на рідній Звенигородщині).

Шляхи становлення української та російської національних мов визначалися характером етнічної самосвідомості і самопізнання. Кажучи про феномен мовотворчості особистостей Т. Шевченка та О. Пушкіна, не варто забувати про те історико-культурне та мовне середовище, в якому зростали та сформувалися ці два поети. І, як зауважує А. Пономаренко у своїй статті, для О. Пушкіна мовне середовище — це всеохопна просторінь світової культури, зумовленої процесом європеїзації російського дворянства першої пол. ХІХ ст., органічне мовне середовище поета великої імперії. У Т. Шевченка ж навпаки — особиста мовна культура і внутрішній світ визначали стратегії мовної поведінки [4: 41].

До того ж, комунікативна проєкція мови О. Пушкіна сприймається з позицій надмогутності російського імперіалізму, з чіткими прагматично-дидактичними настановами. Для Т. Шевченка мова — це насамперед засіб спілкування, невіддільний елемент мовної самобутності української нації.

О. Пушкін — улюбленець публіки, навіть цар Микола І не приховував своєї прихильності до нього, тому його творчість розвивалася вільно, самозакохано, натомість вірші Т. Шевченка часто вилучалися, а сам автор терпів приниження на засланні й постійно відчував імперську критику. І з усієї сили протестуючи проти такої реакції, Т. Шевченко хотів довести й неодноразово доводив, що може писати й російською. А тому, якщо для О. Пушкіна французько-російський білінгвізм, наприклад, був елементом дворянської моди, то для Т. Шевченка українські й російські тексти — це вимушена стратегія захисту. У листі до Григорія Тарновського він пише: «Спасибі вам за ласкаве слово про моїх «Гайдамаків». Пустив я їх у люди, а до цієї пори ще ніхто й спасибі

не сказав. Може й там над ним сміються так, як тут москалі зовуть мене ентузіастом, сиріч дурнем. Обіцянку пришлю вам, але іншу, по-московському скомпоновану. Щоб не казали москалі, що я їх языка не знаю» [3: 42].

Т. Шевченкові доводилося постійно перебувати під впливом української живомовної стихії та писемним й усним «великорусским». Можна додати, що в цій схемі, як стверджує Ю. Шевельов, прийдешине відкривало, власне, дві альтернативні можливості — або такі остаточне поглинання української мови всеімперською російською. Або виформування всеосажної української, правдоподібно на основі української розмовної мови [8: 463].

Заслуга українського генія в тому, що він надав українській мові внутрішньої естетичної впорядкованості, увів її у новий контекст історичного поступу, а також, збагативши мову органічним уведенням елементів з інших джерел, втілює у своїй творчості синтез різноманітних стилістичних традицій і тим самим віддалив національну літературну мову від побутової мови.

У своїй статті А. Пономаренко слушно помітила, що мовна практика Шевченка зафіксувала велику кількість варіантних, паралельних слововживань, які рясніють численними відмінностями, порівняно з сучасною літературною нормою. Однак, варто зауважити, що наявність написання варіантів було природнім явищем для дошевченкової доби. Тому не дивно, що Т. Шевченко покладався на засади староукраїнської писемної традиції. Окрім того, значна кількість паралельних слововживань відбивала наслідки взаємодії книжного та живого розмовного мовлення.

Справді, коли читаємо оригінали рукописів Т. Шевченка, то його письмо насичене графічними та морфологічними варіантами (непоследовне вживання графом /и/ /і/ та /ѣ/; на позначення звука /г/ Т. Шевченко використовував поширене у пам'ятках староукраїнської мови буквосполучення /кг/; последовне вживання великої літери тощо). Усе це свідчить про те, що графічна система того періоду ще не була остаточно сформованою, а лише перебувала на стадії свого становлення. Проте навіть за таких умов Т. Шевченко виробляв певні принципи писемної норми, покладаючись більше на власну інтуїцію.

Беззаперечними є ті факти, що українська і російська мови завдяки творчому внескові Т. Шевченка та О. Пушкіна, шоразу набували виразніших обрисів і передбачили створення поліфункційних національних мов.

1. *Білодід І.К.* Т.Г. Шевченко в історії української літературної мови. — К.: Наукова думка, 1964. — 135 с.
2. *Булаховский Л.А.* Русский литературный язык первой половины XIX века. — К.: Изд-во КГУ им. Т.Г. Шевченко, 1957. — 492 с.
3. *Мозер Міхаель.* Тарас Шевченко і сучасна українська мова: спроба гідної оцінки. — Львів, 2012. — 327 с.

4. Пономаренко А.Ю. Лінгвофеномен фундатора національної літературної мови: естетико-соціальні проєкції // Українська мова. — 2015. — № 3(55). — С. 37 — 44.
5. Тимошенко П.Д. Студії над мовою Тараса Шевченка / Інститут української мови НАН України. — К.: КММ, 2013. — 224 с.
6. Толстой Н.И. История и структура славянских языков. — М.: Наука, 1988. — 239 с.
7. Трубецкой Н.С. Общеславянский элемент в русской культуре // К проблеме русского самопознания. — М., 1927. — С. 54 — 94.
8. Шевельов Юрій. Вибрані праці: У 2 кн. Кн. I. Мовознавство / Упоряд. Л. Масенко. — К.: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2008. — 583 с.

Статтю отримано 13.05.2015

*Uliana Shtandenko*

Institute of Ukrainian language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

#### BECOMING OF NATIONAL LITERARY LANGUAGES

Review on: A. Ponomarenko's article «Linguistic Phenomenon of a founder of the national literary language: the aesthetic-social projections» // Ukrainian language. — 2015. — № 3(55). — P. 37 — 44. (in Ukraine).

The article is devoted to the formation of Ukrainian and Russian national literary languages. Specified on the phenomenon of linguistic creativity of individuals T. Shevchenko and O. Pushkin, the nature of ethnic identity and self-knowledge, of historical and cultural and linguistic environment in which grew and formed the two poets. The article proves why the fate of the Ukrainian literary language defined creativity of T. Shevchenko, and the fate of Russian literary language — creativity of O. Pushkin.

**Key words:** national literary language, founder of the national literary language.

### Мовна мозаїка

#### ВЕЛИКА І МАЛА ЛІТЕРИ В НАЗВАХ СУДІВ

Якщо назви *Верховний Суд України, Конституційний Суд України* пишуть безпомилково, то в правописі інших назв, що входять до системи судів загальної юрисдикції України, спостерігаємо плутанину: або перше слово в них пишуть з великої літери, а друге — з малої, або обоє слів — з малої літери. Серед таких — *Апеляційний суд і апеляційний суд, Господарський суд і господарський суд*. Пишучи ці назви, потрібно зважати на значення, з яким їх ужито. В офіційному найменуванні апеляційного та господарського суду міста, району чи області відповідно до § 38, п. 14 а) чинного «Українського правопису» перше слово потрібно писати з великої літери, напр.: *Апеляційний суд м. Києва; Апеляційний суд Київської області; Господарський суд Київської області*. У ситуації, коли назви *апеляційний суд, господарський суд* не пов'язані з конкретними установами, тобто є загальними назвами відповідних типів юридичних установ, перше слово в них пишемо з малої літери, напр.: *Ці питання в компетенції апеляційного (господарського) суду; Відповідно до закону діють апеляційні та місцеві суди* (Із Конституції України).

Отже, з *великої літери* пишемо перше слово в офіційній назві апеляційного та господарського суду міста, району чи області і з *малої* — їхні назви в системі судів загальної юрисдикції.

*Катерина Городенська*